

X. IŠ LIETUVOS TEISMŲ ISTORIJS

TEISMŲ KOMPETENCIJOS NACIŲ OKUPUOTOJE LIETUVOJE KLAUSIMU

Doktorantas Justinas Braslauskas

Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas, Naujosios istorijos katedra,
Universiteto g. 7, 2734 Vilnius
Telefonas 68 72 86
Elektroninis paštas www.http@if.vu.lt

Pateikta 2000 m. rugsėjo 30 d.

Parengta spausdinti 2001 m. sausio 4 d.

*Recenzavo Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Baudžiamosios teisės katedros vedėjas prof. habil. dr.
V. Piesliakas ir Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Baudžiamosios teisės katedros doc. dr. J. Prapiestis*

S a n t r a u k a

Straipsnyje aptariama teismų kompetencija nacių okupuotoje Lietuvoje. Šis klausimas literatūroje nėra išsamiai nagrinėtas – dažniausiai apžvelgiant teismus nacių okupacijos laikotarpiu detaliau nusakoma tik jų struktūra, o kompetencijos klausimai apžvelgiami paviršutiniškai. Būtent šiai spragai užpildyti ir skirtas šis darbas.

Publikacijoje daugiausia dėmesio skiriama vietinių (lietuviškų) teismų kompetencijai nušviesti, bet apžvelgiama ir nacių okupacijos metais Lietuvoje veikusių vokiškų teismų veikla. Straipsnio pabaigoje, remiantis išdėstytais faktais, mėginama pagrįsti nuomonę, kad lietuviški teismai nebuvo okupacinės valdžios įrankis įgyvendinant nacių represinę politiką vietos gyventojų atžvilgiu.

Straipsnio pagrindą sudaro norminė medžiaga. Tačiau, rašydamas šį straipsnį, autorius rėmėsi ir archyvine medžiaga, saugoma Lietuvos centriniam valstybės archyve. Tam tikros informacijos suteikė Lietuvos generalinės srities teisingumo vadybos (F.R–624) ir Lietuvos generalinės srities pirmojo generalinio tarėjo įstaigos (F.R–1549) fondai. Juose sukaupta daug dokumentinės medžiagos ir apie okupantų teismų politiką.

Labai svarbus šaltinis nagrinėjant pasirinktą temą buvo Lietuvos generalinės srities komisariato oficialus tęstinis leidinys „Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen“ [1], periodiškai leistas visą okupacijos laiką. Jame skelbti reichsministro okupuotiems Rytų kraštams A. Rosenbergo, Ostlando reichskomisararo H. Lohses ir Lietuvos generalkomisaro A. T. von Rentelno potvarkiai, apėmę beveik visas valdymo sritis. Kai kurie tų potvarkių buvo dėl lietuviškos savivaldos organų, taip pat ir lietuviškų teismų, pajungimo vokiečių okupacinei valdžiai. Atskleidžiant straipsnio temą remtasi taip pat dokumentų rinkiniu „Laikinosios Lietuvos vyriausybės įstatymai, nutarimai ir potvarkiai“ [2]. Jis padėjo autoriui apžvelgti Lietuvos Laikinosios Vyriausybės priemones atkuriant Lietuvos Respublikos įstatymus ir teismų sistemą.

Pasirinktos darbo temos neįmanoma nuodugnai nagrinėti nesusipažinus su pirmosios sovietinės okupacijos metu Lietuvoje galiojusiais teisės aktais. Šią spragą autoriui padėjo užpildyti pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu leistas oficialus leidinys „Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Aukščiausiosios Tarybos žinios“ [3], kuriame buvo spausdinami visi vadinamojo Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, taip pat kai kurie tiesiogiai Lietuvą liečiantys TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakai.

Darbe remtasi ir J. Brazaičio (slapyvardis, tikroji pavardė – J. Ambrazevičius) atsiminimais [4]. Šioje knygoje aptariamas Lietuvos sovietų ir nacių okupacijos laikotarpis. Veikalo reikšmingumą rodo jau vien tas faktas, kad jį parašė buvęs Lietuvos Laikinosios Vyriausybės vadovas. Nors leidinio autorius darbe daugiausia dėmesio skiria Lietuvos Laikinosios Vyriausybės ir nacių okupacinės administracijos santykiams nušviesti, tačiau galima rasti naujingos medžiagos ir nagrinėjama tema.

Faktinės medžiagos straipsniui pavyko rasti ir sovietiniu laikotarpiu išleistoje J. Bulavo studijoje [5], kurioje rašoma apie nacių okupacinį valdymą Lietuvoje. Vertinant šią studiją, reikia pripažinti, kad nors, be kitų klausimų, joje ir skiriama dėmesio Lietuvos teismų padėčiai minėtu laikotarpiu, tačiau teismų kompetencijos klausimai aptarti paviršutiniškai. Be to, ši studija gan ideologizuota. Ir tai suprantama, žinant kokia mokslinė atmosfera vyravo Sovietų Lietuvoje.

Remtasi taip pat išeivijos žurnalisto ir sociologo A. Gražiūno veikalu [6], kuriame rašoma apie pirmąją sovietų ir nacių okupacijas. Ypač daug informacijos šis darbas suteikė apie vokiškų teismų struktūrą, taip pat apie šių teismų taikytas represijos priemones vietinių gyventojų atžvilgiu. Tačiau pasigesta lietuviškų teismų kompetencijos aptarimo.

Tyrimui vertingos informacijos suteikė ir teisininko P. Stravinsko straipsnis apie Lietuvos teismų teisinę padėtį nacių okupacijos metais, paskelbtas pokario išeivijos spaudoje [7, p. 3, 4]. Vis dėlto dėl šios publikacijos galima išsakyti rimtų priekaištų. Pirmiausia darbe visiškai neaptariama vokiškų teismų kompetencija, nors, kaip matysime iš straipsnyje pateiktos nacių okupacinės administracijos potvarkių teismų klausimais analizės, vokiškų teismų įgaliojimai lietuviškų teismų atžvilgiu buvo nemaži. Antra, darbas turi ir mokslinio – techninio pobūdžio trūkumų: Lietuvos Laikinosios Vyriausybės ir nacių okupacinės civilinės administracijos išleisti potvarkiai aptariami, nurodant tik jų datą, tačiau nenurodomas nei jų pavadinimas, nei šaltinis, iš kur jie paimti. Darbo vertę menkina ir tai, jog iš viso nepateikta jokių nuorodų. Nepaisant šių kritinių pastabų, P. Stravinsko publikacija, palyginti su kitų minėtų autorių darbais, yra rimčiausia.

Šie minėti šaltiniai, taip pat esama negausi teismų darbą hitlerinės okupacijos metais nušviečianti literatūra padėjo atskleisti pasirinktą temą.

Tik prasidėjus Vokietijos–SSSR karui, Lietuvoje įvyko Lietuvos Aktyvistų Fronto (LAF) suorganizuotas sukilimas. Sukilėliai paskelbė apie Lietuvos valstybės atkūrimą ir Laikinosios Vyriausybės sudarymą. Laikinoji Vyriausybė prisiėmė vykdyti aukščiausiosios valstybės valdžios funkcijas. Pirmiausia Laikinoji Vyriausybė stengėsi atkurti tvarką įstaigose bei įmonėse, norėdama atvykusiems vokiečiams parodyti, kad Lietuva yra nepriklausoma. Laikinoji Vyriausybė skubėjo sudaryti administracinį aparatą ne tik dėl to, kad vokiečiai jį rastų veikiantį, bet ir todėl, kad jis kuo skubiau likviduotų sumaištį. 1941 m. birželio 29 d. teisingumo ministro įsakymu Nr. 4 buvo įsakyta visiems buvusiems Lietuvos Respublikos teismų administratoriams, prokurorams, tardytojams, notarams ir antstoliams, dirbusiems prieš 1940 m. birželio 15 d., tuojau grįžti į savo darbo vietas bei perimti teismų, prokuratūros, notarų ir antstolių įstaigų patalpas, turtą bei bylas. Tose vietose, kur neliko buvusių vyresniųjų pareigūnų, o į jų vietą dar nebuvo paskirta naujų, laikiną minėtų įstaigų apsaugą bei administravimą turėjo perimti žemesnio rango tų pačių įstaigų pareigūnai [8, p. 46].

1941 m. liepos 2 d. „Laikinojo Lietuvos Ministerių Kabineto nutarimu dėl bolševikinių įstatymų panaikinimo“ [2, p. 149] buvo panaikinti sovietinės okupacijos metu Lietuvoje įvesti įstatymai, tarp jų ir Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1940 m. lapkričio 30 d. įsakai [įsakų ieškoti: 9, p. 54–55] „Dėl laikino taikymo RTFSR baudžiamųjų, civilinių ir darbo įstatymų Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos teritorijoje“ ir „Dėl Lietuvos TSR

teismų sistemos pertvarkymo“. Minėtu 1941 m. liepos 2 d. nutarimu buvo atkurti Lietuvos įstatymai, veikę iki 1940 m. birželio 15 dienos.

Atkūrus Lietuvos įstatymus, ėmė atsikurti ir prieš sovietinę okupaciją veikę Lietuvos teismai. Nepriklausomybės laikais šalyje veikė 53 apylinkės teismai, 5 apygardos teismai (Kaune, Vilniuje, Šiauliuose, Panevėžyje ir Marijampolėje), Apeliaciniai Rūmai ir Vyriausiasis Tribunolas. Kiekvieno apylinkės teismo veikimo plotas apėmė keletą valsčių arba vieną miestą. Šis teismas sprendė visas civilines bylas, kaip pirmoji teismo instancija, ir tas baudžiamąsias bylas, už kurias galima skirti didžiausią bausmę pusantų metų paprastojo kalėjimo. Aukštesnė teisminė instancija už apylinkės teismus buvo apygardos teismai. Šie teismai buvo apeliacinė instancija dėl apylinkės teismų išspręstų civilinių bei baudžiamųjų bylų, taip pat pirmoji instancija visoms svarbesnėms baudžiamosioms byloms, kurios nepriklausė apylinkės teismų kompetencijai. Prie kiekvieno apygardos teismo veikė prokuratūra. Apeliaciniai Rūmai, kurių buveinė buvo Kaune, buvo apeliacinė instancija apygardų teismų išspręstoms baudžiamosioms byloms ir kai kurioms civilinėms byloms. Jie sprendė ir politines baudžiamąsias bylas. Prie Apeliacinių Rūmų veikė prokuratūra ir ypatingųjų bylų tardytojai. Apeliacinių Rūmų pirmininko žinioje buvo Lietuvos advokatai. Vyriausiasis Tribunolas, kurio buveinė irgi buvo Kaune, buvo aukščiausias Lietuvos kasacijos teismas ir įstatymų aiškinimų instancija. Šis teismas taip pat prižiūrėjo visų Lietuvos teismų darbą, jo žiniai priklausė kalėjimai ir arešto namai [10, p. 37–39]. Būtent visų šių teismų atkūrimą ir deklaravo Lietuvos Laikinoji Vyriausybė. Per trumpą laiką visi sovietiniai teismai buvo panaikinti ir atkurti iki 1940 m. okupacijos veikę teismai.

Atkuriant Nepriklausomos Lietuvos teismų sistemą, vis dėlto netrukus buvo susidurta su rimtais sunkumais. Kol šalyje kartu su Laikinąja Vyriausybe veikė okupacinė karinė valdžia, tol į teismų reikalus okupantai per daug nesikišo. Tačiau nuo pat pirmųjų civilinės valdžios įvedimo dienų lietuviškų teismų kompetencija buvo ribojama. Dar 1941 m. rugpjūčio 5 d. kalboje, pasakytoje per Laikinosios Vyriausybės narių audienciją, prieš pat nustojant egzistuoti Laikinajai Vyriausybei, generalkomisaras A. von Rentelnas paskelbė: „Bylų nagrinėjimas seks pagal ankstesnę lietuviškų teismų santvarką, tačiau neapima vokiečių ir žydų tautybės asmenų, taip pat ir klausimus, liečiančius žemės sklypus arba įmones... Baudžiamojų teisėj pirmąją kariuomenė ir policija prieš lietuviškuosius teismus“ [11, p. 62].

Netrukus Lietuvoje greta lietuviškų teismų įvesti ir vokiški. Jie buvo sudedamoji okupacinio režimo dalis ir iš esmės atliko okupuoto krašto gyventojų pasipriešinimo slopinimo funkcijas. Vokiški teismai Lietuvoje pradėjo veikti remiantis 1941 m. spalio 6 d. Ostlando reichskomisararo H. Lohses „Potvarkiu dėl vokiečių teismų sudarymo ir atstatymo Rytų krašte“ [12, p. 77–79] bei tų pačių metų gruodžio 19 d. reichsministro okupuotoms Rytų sritims A. Rosenbergo „Parėdymu dėl vokiečių teismų užimtose Rytų srityse įsteigimo ir sutvarkymo“ [13, p. 408–410]. Vadovaujantis šiais potvarkiais Lietuvos teritorijoje buvo įsteigti Vokiečių teismas (*Deutsches Gericht*), veikęs prie generalkomisaro Kaune, ir Ypatingasis teismas (*Sondergericht*), veikęs prie Vokiečių teismo, bendras visai Lietuvai. Vokiečių teismas turėjo du skyrius: Vilniuje ir Šiauliuose [5, p. 78]. Aukštesnė teisminė instancija už šiuos Lietuvoje įsteigtus vokiškus teismus buvo Vokiečių vyriausiasis (aukštesnysis) teismas (*Deutsches Obergericht*) Rygoje [13, p. 408].

Prie Vokiečių teismo įstaigos ir skyrių buvo įsteigta prokuratūra. Vokiečių teismo prokuratūra atliko kaltinamojo organo funkcijas ir prie Ypatingojo teismo. Visus teisėjus ir prokurorus skyrė Lietuvos generalkomisaras A. von Rentelnas.

Visi šie trys teismai sprendė Vokietijos piliečių, vokiečių tautybės asmenų bylas, taip pat vietinių gyventojų baudžiamąsias ir civilines bylas, kurios, vokiečių prokuroro nuomone, buvo susijusios su vokiečių interesais bei domino juos [5, p. 78]. Vokiečių vyriausiasis teismas atliko apeliacijos ir teismų priežiūros funkcijas [13, p. 408]. Ypatingasis teismas sprendė grynai baudžiamąsias bylas, kurias jam perduodavo vokiečių prokuroras arba policinis teismas [5, p. 78]. Vokiečių teisme bylas sprendavo vienas teisėjas, o Ypatingajame teisme – vienas teisėjas ir du posėdininkai. Vokiečių vyriausiajame teisme apeliacijas ir skundus nagrinėjo trys teisėjai [6, p. 221–222].

Apeliuoti Vokiečių teismo sprendimus buvo galima: 1) baudžiamosiose bylose, jei paskirta griežtesnė bausmė kaip vienas mėnuo kalėjimo arba 500 reichsmarkių pinigine bauda; 2) civilinėse bylose, jei apeliacija leidžiama teismo sprendimu. Buvo uždrausta apskųsti tokius Vokiečių teismo sprendimus, kuriais patvirtinamos apygardų komisarų paskirtos bausmės. Visiškai atimta apeliacijos teisė žydams. Vokiečių vyriausiojo teismo nutarimai buvo galutiniai ir neapskundžiami. Beje, Vokiečių teismas, kaip ir kiti vokiški teismai, nagrinėdami bylas, privalėjo vadovautis Reicho teritorijoje galiojusiais teisiniais nuostatais. Buvo leista vokiečių prokurorams nukrypti nuo Reicho baudžiamojo proceso teisės nuostatų, jeigu „tai reikalinga tinkamam ir greitam bylos pravedimui“ [13, p. 409–411].

1942 m. sausio 12 d. reichsministras A. Rosenbergas išleido „Parėdymą dėl karo teismų užimtose Rytų srityse“. Jis įsigaliojo tų pačių metų sausio 30 d. Šiame parėdyme skelbiama: „Teisti užimtųjų Rytų kraštų gyventojų padarytiems sunkiems nusikalstamiems darbams... šalia paprastųjų teismų ir ypatingųjų teismų, gali būti taip pat sudaromi karo teismai“ [13, p. 413]. Karo teismai (*Standgerichte*) galėjo būti sudaromi prie ypatingas užduotis atliekančių policijos dalinių arba kai saugumo ir viešosios tvarkos sumetimais nusi kaltėlį reikėjo nedelsiant teisti, o Ypatingąjį teismą skubiai sušaukti nebuvo galimybės [6, p. 222]. Karo teismus galėjo kviešti generalkomisarai arba jo įgaliotieji organai. Tai buvo patys baisiausi teismai. Jie dažnai nesilaikydami jokių teismo formalumų už kiekvieną okupantams priešišką veiklą ar nepaklusnumą pasmerkėdavo mirti vietinius gyventojus.

Karo teismą sudarė vienas policijos arba SS karininkas ir du jo valdiniai. Šis teismas kaltinamąjį galėjo tik išteisinti arba nubausti mirtimi. Jeigu karo teismas prieidavo prie išvados, jog bausti mirties bausme nėra pagrindo, tačiau ir išteisinti negalima, tokiu atveju jis galėjo nuosprendžio neskelbti, o bylą perduoti saugumo policijai arba Ypatingajam teismui. Nuteistojo mirties bausme turtas galėjo būti konfiskuojamas. Karo teismų nuosprendžiai negalėjo būti apskundžiami jokiai aukštesnei instancijai. Jų sprendimus galėjo panaikinti tik generalkomisarai arba jo įgalioti asmenys. Pažymėtina, kad karo teismo jurisdikcija netaikyta Reicho piliečiams ir vokiečių tautybės asmenims [13, p. 413–414].

Per visą okupacijos laikotarpį nacių okupacinė civilinė valdžia leido įvairius potvarkius, kuriais siekė lietuviškų teismų kompetenciją apriboti, o vokiškų teismų – išplėsti. Antai 1941 m. spalio 27 d. reichskomisarai H. Lohse išleido „Nurodymą dėl teisingumo darbo laikino vykdymo Lietuvos teisminėse įstaigose“, kuriame detalios nusakė lietuviškų teismų kompetenciją. Jie buvo kompetentingi, jeigu: 1) visi kaltinamieji yra ne vokiečių tautybės asmenys; 2) už nusikaltimą negresia didesnė bausmė kaip 5 metai kalėjimo arba pinigine bauda; 3) Vokiečių teismo prokuroras nereikalauja bylą perduoti vokiškiems teismams; 4) Vokiečių teismo prokuroras perduoda bylą lietuviškiems teismams. Minėtas nurodymas įpareigojo lietuviško teismo prokurorą, prieš siunčiant kaltinamąjį aktą kompetentingam lietuviškam teismui, per Apeliacinių Rūmų prokurorą pasiųsti to akto nuorašą ir vertimą Vokiečių teismo prokurorui. Jeigu per 10 dienų (vėliau šis terminas pailgintas iki 15 dienų) nuo kaltinamojo akto išsiuntimo Vokiečių teismo prokurorui iš jo nebuvo gaunama jokio kito nurodymo, tik tokiu atveju kaltinamasis aktas galėjo būti pasiųstas lietuviškam teismui. Beje, Vokiečių teismo prokuroras galėjo ir pats bet kada pareikalauti iš lietuviško teismo įstaigos atsiųsti jam bet kurią bylą susipažinti.

Kartu reichskomisarai Lohses nurodymu iš esmės sustabdytas civilinių bylų nagrinėjimas, išskyrus bylas dėl išlaikymo, dėl atlyginimo už darbą ar kitas bylas, kurių ginčo objekto vertė neviršijo 1000 rublių sumos.

Vienas nepalankiausių lietuviškų teismų sistemai 1941 m. spalio 27 d. nurodyme buvo punktas dėl Vyriausiojo Tribunolo. Jis skelbė, kad „Vyriausiasis Tribunalas savo darbo nepradeda“. Jo funkcijas buvo numatyta perduoti Apeliaciniams Rūmams [14, p. 15].

Šis reichskomisarai H. Lohses nurodymas labai apribojo lietuviškų teismų kompetenciją bei apsunkino jų darbą. 1941 m. gruodžio 11 d. teisingumo generalinis tarėjas M. Mackevičius savo rašte, adresuotame generalkomisarui A. von Rentelnui, pabrėžė, kad „Vyriausiojo Tribunolo veikimo sustabdymas sudarys didelę spragą krašto teismų sistemoje“. Rašte taip pat skundžiamasi, kad 1941 m. spalio 27 d. reichskomisarai H. Lohses nurodymas sustabdo iš esmės visas civilines bylas, kadangi 1000 rublių suma, anot teisingumo generalinio

tarėjo, kylant kainoms, tapo tokia menka, kad draudimas nagrinėti civilinius ginčus dėl didesnės nei ši suma iš esmės reiškia beveik visų civilinių bylų sustabdymą. Labiausiai teisingumo generalinis tarėjas nuogaštavo dėl baudžiamosios jurisdikcijos. Minėtame jo rašte A. von Rentelnui sakoma: „Nurodymai išima iš Lietuvos teismų kompetencijos visas bylas, kuriose gresia bausmė didesnė negu 5 metai kalėjimo... Šis nuostatas visai nesuderintas su veikiančiu Lietuvoje Baudžiamuoju kodeksu. Pagal veikiančią Baudžiamąjį kodeksą, kalėjimas gali būti skiriamas ligi 1 metų, grąšos kalėjimas nuo 1½ iki 6 metų ir sunkiųjų darbų kalėjimas nuo 4 metų iki gyvos galvos. Jei tokia padėtis būtų palikta ir toliau, tai apygardos teismai... turėtų apsiriboti vien tik svarstymu tų bylų, kurios apeliacijos tvarka ateitų iš apylinkių teismų“ [15, p. 36–37].

Nacių okupacinė civilinė valdžia šiek tiek atsižvelgė į teisingumo generalinio tarėjo rašte nurodytus nenormalumus teismų srityje. 1942 m. sausio 5 d. reichskomisarą H. Lohses potvarkiu pakeistos kai kurios 1941 m. spalio 27 d. nurodymo nuostatos. Lietuviškiems teismams leista nagrinėti visas bylas, kuriose negresia didesnė nei 6 metai bausmė arba piniginė bauda – atskirai ar kartu ir kalėjimas. Buvo atsižvelgta ir į susidariusią, nagrinėjant civilines bylas, padėtį. Lietuviškų teismų kompetencija šioje srityje papildyta bylomis dėl nuomos sutarčių bei nagrinėjamų civilinių ginčų suma padidinta iki 500 reichsmarkių arba 5000 rublių [14, p. 19].

1942 m. vasario 14 d. reichskomisarą H. Lohses „Potvarkiu dėl teisingumo darbo laikino vykdymo Lietuvos generalinės srities teisminėse įstaigose“ nurodyta, kad teisėjus, prokurorus, tardytojus, kalėjimų viršininkus, notarus, advokatus ir privačius gynėjus tvirtina generalkomisarą, teisingumo generaliniam tarėjui pasiūlius. Lietuviški teismai įpareigoti patenkinti visus iš vokiškų įstaigų gaunamus teisinius prašymus. Tuo pačiu potvarkiu Vokiečių vyriausiajam teismui leista nustatyti sau byloseną savo nuožiūra. Jis galėjo Lietuvos teismų sprendimus patvirtinti arba pats bylą kitaip išspręsti. Jis taip pat galėjo sprendimą panaikinti ir bylą perduoti vokiškam arba lietuviškam teismui [14, p. 22–24].

Lietuviškų teismų darbą dar labiau sukonkretino 1942 m. liepos 15 d. generalkomisarą A. von Rentelno „Antrasis parėdymas dėl laikinojo krašto teisminių įstaigų teisingumo darbo vykdymo Lietuvos generalinėje srityje“. Jame labiau detalizuota, o kai kuriais atvejais ir išplėsta apylinkės teismų kompetencija civilinių bylų atžvilgiu. Apylinkės teismų civilinių bylų priklausomybė apėmė: 1) turtinius ginčus, kurių piniginė vertė neviršijo 1000 reichsmarkių, kiek tie ginčai nebuvo apygardos teismų kompetencija; 2) ginčus tarp būstų nuomotojų ir nuomininkų arba tarp nuomininkų ir subnuomininkų; 3) ginčus tarp darbdavių ir darbuotojų; 4) ginčus dėl gyvulių ydų; 5) ginčus dėl valdymo arba kaimynystės teisės pažeidimo; 6) pretenzijas dėl atlikimo teisinės išlaikymo pareigos, pagrįstos santuoka arba giminyste; 7) pretenzijas, kilusias iš nesantuokinio lytinio santykiavimo. Dokumentas taip pat skelbė: „Apylinkių teismams priklauso baudžiamosios bylos dėl tų baudžiamųjų darbų, už kuriuos yra nustatyta mažesnė bausmė negu sunkiųjų darbų kalėjimas..., išskyrus bylas dėl valstybės bei savivaldybių tarnautojų tarnybinių baudžiamųjų darbų“ [16, p. 511–512].

Potvarkyje konkretizuota ir apeliacinė tvarka dėl apylinkės teismų sprendimų. Apeliuoti buvo galima, jeigu: 1) baudžiamosiose bylose yra priteista daugiau kaip 3 dienos arešto arba daugiau kaip 75 reichsmarkės piniginė bauda ar atlyginti daugiau kaip 150 reichsmarkių vertės žala; 2) kitose bylose, jei skundo objekto vertė didesnė kaip 100 reichsmarkių, išskyrus bylas dėl nekilnojamojo turto. Suteikti savo sprendimuose apeliacijos teisę apylinkės teismams leista taip pat tais atvejais, kai apylinkės teismas yra nukrypęs nuo aukštesniojo teismo sprendimo, nors apeliacija šiaip formaliai ir nebūtų leidžiama.

Vyriausiojo Tribunolo ir jo prokuratūros bylos, archyvas ir kita medžiaga minėtu potvarkiu buvo perduotos Apeliaciniam Rūmams ir Apeliacinių Rūmų prokuratūrai. Vyriausiojo Tribunolo kompetencija perleista Apeliacinių Rūmų Ypatingajam skyriui, kurį sudarė Apeliacinių Rūmų pirmininkas ir po du Civilinio bei Baudžiamąjo skyrių nariai. Ypatingajam skyriui buvo patikėta spręsti: 1) kaip administraciniam teismui tas bylas, kurias spręsti ligi šiol buvo kompetentingas Vyriausiasis Tribunolas; 2) kaip antrosios instancijos teismui advokatų drausmines bylas [16, p. 512–513].

1942 m. liepos 15 d. generalkomisaras A. von Rentelnas išleido „Parėdymą dėl veikiančiosios teisės ir dėl sprendimų sutvarkymo Lietuvos generalinėje srityje“, kuriame detaliai išvardyti Lietuvos teritorijoje galiojantys teisės aktai. Dokumentas skelbė:

„(1) Nuo 1941 m. birželio 22 dienos Lietuvos generalinėje srityje galioja teisės nuostatai, kurie 1940 m. birželio 15 dieną galiojo buv. Nepriklausomoje Lietuvoje, kiek jie:

- a) neprieštarauja Vokiečių Reicho administracijos perėmimo prasmei, arba
- b) nėra po 1941 m. birželio 21 dienos pakeisti ar panaikinti arba po 1941 m. birželio 21 dienos nėra nustatyta kas kita.

(2) Be to, Lietuvos generalinėje srityje galioja:

- a) Reicho Ministerio užimtoms Rytų sritims ir jo žinioje esančių įstaigų ar jų pavedimu išleistieji teisiniai nuostatai;
- b) karinės valdžios įstaigų išleisti, priklausą prie civilinės administracijos uždavinių srities potvarkiai, kiek atskirais atvejais nenustatyta kas kita“ [16, p. 507–508].

Parėdymas nelietė valstybinės ir administracinės, santuokinės teisės bei „pramonės teisinės apsaugos srities“ nuostatų, kurių galiojimą buvo numatyta sureguliuoti kitais potvarkiais [16, p. 508].

Sovietų valdžios Lietuvoje išleisti teisės aktai pripažinti netekusiais galios, jei po 1941 m. birželio 21 d. atskirais potvarkiais nebuvo nustatyta kitaip. Taip pat niekiniais pripažinti: 1) sovietinių notarų nutarimai testamentų ir paveldėjimo patvirtinimo bylose; 2) sovietinių teismų nutarimai, kuriais buvo pakeisti ar panaikinti prieš 1940 m. liepos 21 d. įsiteisėję Lietuvos teismų sprendimai; 3) sovietinių teismų sprendimai, kurie 1941 m. birželio 22 d. dar nebuvo įsiteisėję. Buvo suteikta teisė suinteresuotiems asmenims iki 1942 m. gruodžio 31 d. paduoti prašymus teismams tam, kad šie pripažintų galiojančiais sovietinių notarų patvirtintus testamentus. Sovietinių teismų sprendimai suinteresuotų asmenų pageidavimu taip pat galėjo būti peržiūrimi. Ta pati nuostata taikyta ir tiems Lietuvos teismų sprendimams, kurie buvo priimti po 1941 m. birželio 21 d. vadovaujantis sovietiniais teisės aktais. Beje, baudžiamosios jurisdikcijos srityje pageidavimą peržiūrėti sovietinės teisės nuostatais pagrįstą teismo sprendimą galėjo pareikšti ir prokuroras. Nuostoliai, patirti dėl sovietinio teismo sprendimo, nebuvo atlyginami [16, p. 508–510].

Apskritai kalbant, minėtu parėdymu nacių okupacinė civilinė valdžia iš esmės nieko naujo nenustatė, kadangi 1941 m. liepos 2 d. „Laikinojo Lietuvos Ministerių Kabineto nutarimas dėl bolševikinių įstatymų panaikinimo“ ir iki šio parėdymo išleidimo nebuvo panaikintas, todėl praktikoje galiojo.

Lietuviškų teismų darbą ribojo ne tik reichskomisarų ar generalkomisarų potvarkiai. Jų ribojo ir Vokiečių teismo Lietuvoje prokuroro Heningo nurodymai. Pagal 1942 m. gruodžio 2 d. Heningo nurodymą Apeliacinių Rūmų prokurorui lietuviški teismai neteko kompetencijos spręsti visas bylas, susijusias su lietuvių savisaugos dalinių kariais, lietuvių saugumo, kriminalinės policijos ir viešosios policijos tarnautojais. Šios bylos turėjo būti perduotos SS ir policijos teismams [5, p. 80].

Visišku pasityčiojimu iš lietuviškų teismų galima laikyti 1943 m. sausio 16 d. generalkomisarų A. von Rentelno išleistą „Trečiąjį parėdymą dėl laikinojo krašto teisminių įstaigų teisingumo darbo vykdymo Lietuvos generalinėje srityje“. Potvarkis suteikė teisę baudžiamąsias bylas pirmosios instancijos teisėmis spręsti apylinkės teismams – vietoj apygardos teismų, apygardos teismams – vietoj apylinkės teismų, Apeliaciniams Rūmams – vietoj apylinkės arba apygardos teismų, „jeigu Vokiečių Teismo Kaune Prokuroras dėl nusikalstamojo darbo ypatingos reikšmės arba bylos išsprendimui pagreitinti nustato šią bylos priklausomybę“ [17, p. 265]. Vokiečių teismo prokuroras tokią priklausomybę galėjo nustatyti atskirai baudžiamajai bylai ar bylų rūšiai. Apeliacinių Rūmų nutarimai, priimti kaip pirmosios instancijos, tokiose bylose negalėjo būti apskundžiami [17, p. 266].

Remiantis darbo Lietuvos centriniame valstybės archyve patirtimi, reikia sutikti su teisininko P. Stravinsko išsakytu teiginiu, jog nors lietuviški teismai okupantų išleistų potvarkių teisės šaltiniu nelaikė, jie vis dėlto neretai lietuviškų teismų buvo taikomi. Okupantų išleisti potvarkiai buvo taikomi ne teisės pagrindu, bet visai kitais motyvais, tikslais ir pagrindais. Visų pirma tie potvarkiai buvo taikomi, „kai jų netaikymas pagal aplinkybes apskritai buvo

nejmanomas, sakysim, kasacinėms byloms nebuvo duodama eiga (nepriimami kasaciniai skundai), nes Vyr. Tribunolas okupanto smurtu buvo uždarytas ir neveikė [7, p. 4]. Antra, „jie buvo taikomi kai kada grynai tikslingumo sumetimais, sakysim, kai jais nebuvo griaunami mūsų teisinės tvarkos pagrindai (pvz., nepilnamečių pakaltinamumo ar dalinio pakaltinamumo nuostatai), ir tai buvo daroma dėl to, kad dėl absoliutinio jų ignoravimo nesugriautų dar išlikusios Lietuvos teisingumo sistemos, vadinasi, nepanaikintų visų Lietuvos teismų ir teisingumo vykdymą, nepavestų nuožiūrai okupacinei jurisdikcijai ar gestapo sauvalei“ [7, p. 4].

Beje, verta dėmesio ta aplinkybė, jog lietuviškų teismų pareigūnai, okupantams uždraudus lietuviškiems teismams sprendimus skelbti „Lietuvos Respublikos vardu“, sugebėjo išsikvoti teisę spręsti ne Reicho ar kokios nors okupacinės valdžios struktūros vardu, o „Įstatymų vardu“ (šių nuostatą užfiksavo 1942 m. vasario 14 d. generalkomisaro A. von Rentelno „Potvarkis dėl laikinojo krašto teisminių įstaigų teisingumo darbo vykdymo Lietuvos generalinėje srityje“) [18, p. 244]. Tai reiškė, kad lietuviški teismai, priimdami sprendimus, vadovavosi ne kokiais nors politinės konjunktūros sumetimais, bet įstatymingumo principu, kaip tai darė ir Lietuvos Respublikos laikais. Todėl jokia būdu negalima sutikti su sovietinėje historiografijoje išsakytu teiginiu, jog lietuviški teismai buvo okupacinės valdžios įrankis įgyvendinant nacių represinę politiką vietos gyventojų atžvilgiu.

Maža to, žinoma nemažai faktų, liudijančių, jog lietuviškų teismų pareigūnai, rizikuodami savo asmens laisve ir net gyvybe, bandė švelninti nacių įvestą represinį režimą. Pavyzdžiui, Apeliacinių Rūmų prokuroras V. Bulota padavė protestą Vokiečių teismo prokurorui Heningui, nurodydamas Vilniaus srities apygardos komisaro H. Wulffo nusikalstamus veiksmus, kai be jokios kaltės ir teismo buvo šaudomi ūkininkai, kaltinami žemės ūkio produktų prievolių nevykdymu. Šiaulių apygardos prokuroras M. Krigeris už panašias intervencijas buvo gestapo suimtas ir pasodintas į kalėjimą [4, p. 104].

Be to, esama faktų, jog tais atvejais, kai okupantų potvarkiai buvo griežtai nesuderinami su Lietuvos Respublikos teisinės santvarkos pagrindais (pvz., leidimas bausti vadovaujantis tik vadinamoju „sveiku teisėtumo jausmu“) arba kai jie buvo nesuderinami su humaniškumu (pvz., baudimas už palaikymą uždraustų santykių su karo belaisviais, už parodymą jiems humaniškumo ir pan.), jie buvo lietuviškų teismų neretai ignoruojami, netaikomi, netgi demonstratyviai darant visiškai jiems priešingus sprendimus [7, p. 4].

Politinių bylų nacių okupuotoje Lietuvoje lietuviški teismai iš esmės nenagrinėjo, nes jas keldavo, galima sakyti, išimtinai tik vokiški teismai, bet ir tai gana retai, nes okupantai mėgino sudaryti įspūdį, kad visi krašte jiems pritaria. Be to, kiekvienas susektas ar tariamas politinis nacių priešas patekdavo į gestapo rankas ir buvo naikinamas be jokio teismo. Paprastai politinė byla vokiškame teisme atsidurdavo tik tuomet, kai vokiečiai norėjo nubausti ne tik kaltinamuosius, bet ir įbauginti vietinius gyventojus, kad šie nesigriebtų panašios anti-vokiškos veiklos. Tada teismas skirdavo labai griežtas bausmes – dažniausiai mirties bausmę, apie kurią informuodavo per spaudą ir radiją [6, p. 222].

1942 m. vasario 17 d. reichsministro A. Rosenbergo „Parėdymu papildyti baudžiamosios teisės nuostatams užimtose Rytų srityse“ okupuotų kraštų gyventojams buvo numatyti tokie mirties bausmės taikymo atvejai:

- „Mirtimi, lengvesniais atvejais – sunkių darbų kalėjimu baudžiamas tas,
- kas ryžtasi vartoti prievartos priemones prieš Vokietijos Reichą arba jo užimtose Rytų srityse vykdomą suverenitetą,
- kas ryžtasi pavartoti prievartą prieš Reicho pilietį arba vokiečių tautybės asmenį dėl priklausymo vokiečių tautai,
- kas ryžtasi pavartoti prievartą prieš vokiečių kariuomenės arba jos sąstato, vokiečių policijos kartu su jos pagalbinėmis jėgomis, Reicho darbo tarnybos, vokiečių valdžios organų arba įstaigos arba NSDAP formacijų narius,
- kas kviečia arba skatina neklausyti vokiečių valdžios organų išleistų parėdymų arba potvarkių,
- kas sąmoningai gadina vokiečių valdžios organų arba įstaigų įrengimus arba daiktus, kurie skiriami jų darbui arba viešai naudoti,

kas ryžtasi palaikyti priešvokiškas pastangas arba vokiečių valdžios organų uždraustą organizacijų gyvavimą,

kas pikta arba kurstančia veikla parodo priešvokišką nusistatymą arba šiaip savo elgesiu žemina arba kenkia Vokietijos Reicho arba vokiečių tautos garbei arba gerovei,

kas sąmoningai padaro padegimą, tuo pakenkdamas bendriems vokiečių interesams arba Reicho piliečių ar vokiečių tautos narių turtui.

§ 2.

Be to, mirtimi, lengvesniais atvejais – sunkiųjų darbų kalėjimu baudžiamas tas, kas pagal § 1 baustinus veiksmus susitaria daryti, apie tai rimtai tariasi, pasisiūlo juos atlikti arba tokį pasiūlymą priima, arba kas apie tokį veiksma arba jo sumanymą tokiu laiku, kai pavojų dar galima nukreipti, gauna patikimų žinių ir sąmoningai laiku apie tai nepraneša vokiečių valdžios organams arba tam, kam gresia pavojus“ [13, p. 415–416].

Potvarkyje išvardytus nusikaltimus pavesta nagrinėti Ypatingajam ir karo teismams. Beje, mirties bausmes leista skirti ir nepilnamečiams [13, p. 416].

Kriminalinių bylų vokiečiai keldavo gerokai daugiau. Visų pirma tai buvo nusikaltimai, kurie pažeisdavo vokiečių interesus, pavyzdžiui, vagystės paštuose iš siuntinių, siunčiamų kareiviams į frontą, kovojančiai vokiečių kariuomenei skirtų drabužių vagystės ir pan. Tokia nusikalstama veikla okupantų buvo traktuojama kaip kenkimas vokiečių kariuomenei ir už ją bausta didelėmis laisvės atėmimo bausmėmis, o kartais net mirties bausme – sušaudoma [6, p. 222–224].

Išvados

1. Teismų kompetencija Lietuvoje nacių okupacijos laikotarpiu priklausė ne nuo vidinės šalies teisės ir teismų sistemos raidos, bet išorinio veiksnio – Vokietijos, kaip valstybės agresorės, siekio laipsniškai integruoti vietos teisinę sistemą į savąją. Vos tik įvedus nacių okupacinę civilinę valdžią ir nustojus egzistuoti Lietuvos Laikinajai Vyriausybei, lietuviškų teismų kompetencija per visą okupacijos laikotarpį buvo ribojama.

2. Vokiškų teismų įvedimas šalyje, jų supriešinimas su lietuviškais ir net laikymas svarbesniais, kaip ir įvairiuose teisės aktuose vokiečių tautybės asmenų laikymas svarbesniais už kitų tautybių krašto žmones, akivaizdžiai rodė rasiinį ir diskriminacinį teisinės sistemos Lietuvoje pobūdį. Vokiečių teisminiai organai ne tik nustatinėjo lietuviškų teismų kompetenciją bei sprendė bylų priklausomumo klausimą, bet ir visiškai savo nuožiūra elgėsi su kiekvienu vietinio teismo sprendimu bei nuosprendžiu, jei tik manė, kad nepakankamai atsižvelgta į okupantų interesus. Vokiečių vyriausiasis teismas galėjo krašto teismo sprendimą panaikinti ir bylą perduoti Vokiečių teismui arba kitam krašto teismui.

3. Vis dėlto tai, kad okupantai paliko veikti lietuviškus teismus, nors ir apriboję jų kompetenciją, leido šių teismų pareigūnams, kiek leido galimybes, švelninti okupacinį režimą.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. **Amtsblatt** des Generalkommissars in Kauen. – Kauen, 1941. Nr. 1–19; 1942. Nr. 1–68; 1943. Nr. 1–53; 1944. Nr. 1–14.
2. **Laikinosios** Lietuvos vyriausybės įstatymai, nutarimai ir potvarkiai. – Kaunas, 1941.
3. **Lietuvos** Tarybų Socialistinės Respublikos Aukščiausiosios Tarybos žinios. – Kaunas, 1940. Nr. 1–2; 1941. Nr. 1(3)–6(8).
4. **Brazaitis J.** Vienų vieni. – Vilnius, 1990.
5. **Bulavas J.** Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas. – Vilnius, 1969.
6. **Gražiūnas A.** Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944. – Vilnius, 1996.
7. **Stravinskas P.** Lietuvos teismų teisinė padėtis vokiečių okupacijos metu // Teisininkų žinios. 1954. Nr. 8.
8. **Teisingumo** ministro 1941 06 29 įsakymas Nr. 4. – Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA). F.R–1549. Ap. 1. B. 28.
9. **Lietuvos** Tarybų Socialistinės Respublikos Aukščiausiosios Tarybos žinios. – Kaunas, 1941. Nr. 1(3).
10. **Teisingumo** ministro 1941 07 17 žinios apie Lietuvos teismus. LCVA. F.R–1549. Ap. 1. B. 29.
11. **Lietuvos** generalkomisaro A. von Rentelno 1941 08 05 kalba Lietuvos generaliniams tarėjams. LCVA. F.R–624. Ap. 1. B. 62.
12. **Amtsblatt** des Generalkommissars in Kauen. – Kauen, 1941. Nr. 5.
13. **Amtsblatt** des Generalkommissars in Kauen. – Kauen, 1942. Nr. 34.
14. **Ostlando** reichskomisararo H.Lohses 1941 10 27 nurodymas dėl teisingumo darbo laikino vykdymo Lietuvos teisminėse įstaigose. LCVA. F.R–624. Ap. 2. B. 49.
15. **Teisingumo** generalinio tarėjo 1941 12 11 raštas Lietuvos generalkomisarui A. von Rentelnui. LCVA. F.R– 624. Ap. 2. B. 69.
16. **Amtsblatt** des Generalkommissars in Kauen. – Kauen, 1942. Nr. 40.
17. **Amtsblatt** des Generalkommissars in Kauen. – Kauen, 1943. Nr. 29.
18. **Amtsblatt** des Generalkommissars in Kauen. – Kauen, 1942. Nr. 23.

On the Issue of the Competence of Courts in Lithuania during the Nazi Occupation

Doctoral Candidate J. Braslauskas

Vilnius University

SUMMARY

In essence the issue of the competence of courts in Lithuania during the Nazi occupation has not been thoroughly investigated. Therefore this article attempts to clarify the structure and competence of the Lithuanian courts during the years of the Nazi occupation. Upon discussing various decrees related to the work of courts in occupied Lithuania issued by the German civil occupational authorities the following conclusions were made:

1. The competence of courts in Lithuania during the period of Nazi occupation was determined not by the development of the country's legal and court system, but by an external factor, Germany, an aggressor state, which tried to gradually integrate its legal system into its own.

2. German courts were introduced in this country and were given the same and sometimes even higher status than of the Lithuanian courts. Judging by various legal acts people of German nationality were considered superior to other residents of this country, and this shows that the legal system in Lithuania was both of discriminating and racial nature.

3. Nevertheless, the fact the occupants allowed the Lithuanian courts to continue their work, even though with restricted competence, made it possible for the officers of these courts to soften as far as possible the occupational regime.